

**Қазақ тұрмысындағы дәстүрлі ши тоқу өнері
(Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі материалдары
негізінде)**

Тимур БОЛСЫНБЕК, ҚР МОМ-ның антропология және этнология орталығының ғылыми қызметкері. Алматы. tbolsynbek77@mail.ru

Түйіндеме

Мақалаға қазақ тұрмысындағы дәстүрлі ши тоқу өнерін арнайы зерттеген қазақ ғалымдары мен ХІХ ғ. соңы – ХХ ғ. басында қазақ жерінде болған орыс зерттеушілерінің еңбектеріндегі деректер арқау болды. Аталмыш еңбектердегі сан алуан мәліметтерді өзара шендестіре зерттеу шидің дәстүрлі қазақы ортадағы шаруашылық және тұрмыстық маңызын зерделеуге мүмкіндік берді.

Тірек сөздер: дала, ши, шиен, өзен, шибау, түйебел, қазық, белағаш.

Қазақтың ши тоқу өнері – тоқымашылық кәсіптегі *кілем, алаша* тоқу тәрізді ерте кезден келе жатқан дәстүрлі өнердің бірі. Ши тоқуға қамыс тәрізді өсімдікті пайдаланған.

Ши – дала, шөлейтті өңірлерде және тау беткейлерінде өсетін, биіктігі бір жарым-екі құлаш көлеміндегі, сабағы жіңішке келген, қияғы бар қамыс тектес өсімдік. Жылдың маусым-шілде айларында гүлдейді. Ел ішінде ши түп-түп болып тығыз өскен жерлер – *шиен* деп аталады. Шиі аралас бозотты *шилеуіт* жерлер қыста малға жақсы жайылым оты саналады. Құмдауыт, шөлейт өңірлердің тұрғындары ерте кездері ши жерасты суларына жақын жерлерде өсетіндіктен, құдықты сол маңдардан қазған. Сондай-ақ, шиі көп өсетін өзен бойындағы жерлер *шиліөзен* деп аталған. Осы өсімдіктен тоқылған дәстүрлі бұйым да *ши* деп аталады.

Мал азықтық және тұрмыстық бұйым ретіндегі *шидің* маңызы туралы ХІХ ғ. соңғы ширегінде қазақ даласында болған орыс зерттеушілері өз еңбектерінде атап өтеді. Мысалы, Торғай даласын зерттеген А.И. Добросмыслов: «*Ши өсіп тұрған кезінде малға азық болса, ал тоқылған ши жазда киіз үйдің туырлығы мен керегесінің аралығына тұтылады, ол үйге сырттан жел өткізіп жанға жайлы әсер береді*», – деп шидің қасиетіне тоқталып өтсе [1, 336 б.], ғалым А.П. Федченко: «*...қазақ тұрмысында шиден тоқылған бұйымдар кең қолданылады, ...оның тығыз тоқылғаны соншалық, киіз үйді сыртқы шаң-тозаңнан, күшті желден қалқалайды, әрі үйге өкпек жел, таза ауа, жарық береді*», – деп өз таңданысын білдіреді [2, 44 б.]. Ал, ХХ ғ. 30 жж. зерттеуші П.Ф. Домрачев Балқаш өңіріне жасаған экспедициясы негізінде жүргізген зертханалық зерттеулерінде шидің қағаз өндірісінде таптырмайтын шикізат көздерінің бірі екеніне баса назар аударған [3, 62 б.].

Бұнымен қатар, дәстүрлі қазақы ортада шиді тоқу тәсілі туралы мәліметтер қазақ ғалымдары М.С. Мұқанов, Ә.Тәжімұратов, Р.Шойбеков және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде жазылған. Сондай-ақ, этнолог-ғалым Нұрсан Әлімбайдың жетекшілігімен жарыққа шыққан «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты 5 томдық көлемді энциклопедиялық еңбектің 5-ші томында мақала авторының жазуымен мол иллюстрациялық фотоматериалдармен кеңінен камтылды [4, 706-708 бб., 738-739 бб.].

Тоқылған ши сырт көрінісіне қарай *ақ ши*, *шым ши*, *ораулы ши* деп үшке бөлінеді. Халық арасында оларды жалпылама түрде *қанат шилер* деп атайды [5, 111 б.]. Себебі, киіз үйдің керегесі *қанат* деп те айтылады, соған орай, кереге сыртына ұсталатын шиді *қанат ши* деп атаған. Ел ішінде оны *кереге ши* деп те атайды. Бұл атау да шидің қызметіне (кереге сыртына ұсталатындығына) байланысты қалыптасқан. Киіз үйдің бір босағасынан екінші босағасына дейін керегені айналдыра тартып байланған шиді *ши тұту* немесе *ши ұстау* дейді. Сонымен бірге іргеден жел соқпауы үшін кереге сыртынан тұтылған шиді айналдыра көлемі шағын *ірге ши* де ұсталады. Мұнымен қатар, ертеректе дәулетті адамдардың шеберлерге тапсырыс беріп арнайы жез орап тоқытқан әсем шилері де болған дейді. Жалпы шиден дайындалған бұйымдар көшпелі өмір салтына үйлескен, тасымалдауға қолайлы болған.

Ақ ши. ҚР МОМ қорынан (КП 20734-35)

Тоқыған шиді басқа да түрлі шаруашылық үшін қолданған. Күнделікті шаруашылықта көлемі шағын, арасы селдір тоқылған *шыпта шиді* ошақтағы қазанның бетіне ұстауға, ондағы тағамға жел өтіп тұруына, таза тұруына пайдаланған. Сонымен бірге шиді құрт-ірімшікті кептіру үшін өреге қойған (оны *өре ши*, *құрт ши* деп те атайды). Кей жерлерде кесе салатын *кесеқанты* да шиден жасаған. Киіз басу кезінде оған жүн шабақтауға, жүн түтуге, тары сүзуге, сойған мал етінің астына салуға, үйдің төбесін жабуға, сондай-ақ үйдегі сырмақ, киіз сияқты төсеніштердің ылғал тартып кетпеуі әрі қысты күні еденнен суық өтпес үшін астына төсеуге, тіпті үйге көгенделген төл, әсіресе ботаны қалқалап қою сияқты күнделікті шаруашылықтағы жұмыстарға кеңінен пайдаланылады. Тұрмыста, сонымен бірге алабота өсімдігінен *сақар қайнату* үшін көлемі шағын арнайы *сақар ши* де тоқыған. Шиден тоқып мал тұруға қолайлы ашық қора да салынады. Үй, аула

тазалайтын сыпыртқы да әзірленеді. Тіпті ертеде жаугершілік заманда қазақ батырларының садақ жебесін салатын қорамсағы да шиден тоқылған.

Ши тоқу *ши тарту*, *ши аршу*, *ши орау*, *ши тоқу* деп аталатын үрдістерден тұрады.

Ши тарту. Шиді пісіп-жетілген кезде жинай бастайды. Ол үшін шиді мал аяғы баспаған, бойы биік, түп-түп болып тығыз өскен жерлерден тандап алынады. Өсіп тұрған шиді таңертеңгі немесе кешкі уақытта, сондай-ақ жаңбырдан кейінгі шық кезінде тартса, оның түбі жібіп, суырылғыш келеді. Бір ерекшелігі, суырылған ши тамырымен жұлынбайды. Көп күшті қажет ететіндіктен дайындау жұмыстарына әйелдермен бірге ерлер де қатысқан. Олар қолдарына жеңсе киіп, шиді білекке орап, мықынға немесе иығына салып үзіп жинаған. Ол әдісті *ши тарту* деп атайды.

Ши аршу. Түбімен қопарылып алынған шиді түйеге, жылқыға немесе өгізге артып ауылға жеткізген. Әкелген шидің бәрі бірдей тоқуға жарай бермейтіндіктен ішінен жуан-жіңішкелігіне қарай іріктеліп алынады да, сыртқы қабығының түпкі бөлігі жоғары бөлігінің ең беткі қабатында болғандықтан, оны түп жағынан жоғары қарай бойлай мұқият аршиды. Аршылғанын көлеңке жерге қойып әбден кептіреді. Кепкен соң бойын тұтастай бір тазалап шығады.

Ши орау. Өн бойы тұтастай емес, жүнді әр жерінен аралатып ораған шиді *орама ши* немесе *ораулы ши* дейді. Онымен үйдің сол жақ босағасындағы ас-су тұрған тұсты оңашалап қоршауға пайдаланған. Күннің суық кезінде жүнмен оралған ши үй ішіндегі жылуды сақтауға өзіндік септігін тигізеді. Ораулы шиді тоқитын кезде, алдымен *ақ*, *сары*, *қызыл*, *жасыл* т.б. түстерде боялған жүнді түтіп, жіңішкелеп тарқатып созады да, шидің әрбір талын түрлі-түсті жүнмен алдын ала сызылып, белгіленген өрнекке көбіне *табақ ою*, *қошқармүйіз*, *қарғатұяқ*, *құманбау*, *сыңармүйіз*, *тұмарша*, *итқұйрық*, *иттабан* сияқты өрнектерге сай түсуін қадағалап, кезекпен орап шығады [6, 151-153 бб.].

Ши ораудың екі түрлі әдісі бар. Біріншісі, *тоқулы тұрған шидің өрнегіне сала отырып орау*, келесісі, *жаңа өрнек үлгісімен орау*. Аталған түрлердің қайсысымен тоқыса да ши шебердің талғампаздығына, ой ұшқырлығына, тәжірибелігіне байланысты шығады. Мұндай көркем тоқылған шилерді үйдің сәнді жиһаздарының біріне жатқызады.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі (әрі қарай – ҚР МОМ) қорында Қазақстанның әр өңірінен әр жылдары жиналған ұзын саны 40-қа жуық шиден тоқылған бұйымдар сақтаулы. Олардың басым бөлігі *Алматы*, *Оңтүстік Қазақстан*, *Қызылорда*, *Жамбыл* және *Маңғыстау*, *Атырау* сияқты Қазақстанның оңтүстік пен батыс облыстарынан жинақталған. Бұйымдарды Қазақстанның әр түкпірінен *Зәуре Шалдуарова*, *Қалампыр Шымырбаева*, *Фатима Сахинова*, *Нағима Сейітова*, *Сәби Килібаева*, *Қыналы Ержанова*, *Сәлима Әзірбаева*, *Хадиса Рзалиева* және басқа да ісмерлер нақышына салып тоқыған.

Музей қорындағы бұйымдардың ішінде көшпелі тұрмыс пен шаруашылықта кең таралған түрлі түске боялған жүнмен көркемдеп шаршы (ромбы) өрнектері оралған *шым шиді* киіз үйдің ажарын аша түсетін жабдықтарының бірі ретінде қарауға болады. Мысалы, ҚР MOM қорындағы (НВФ 4851/116) *шым шиді* орағанда оның түп жағы мен шашақ жағын алмастырып салған. Ши түрлі (қызыл, сары, көк, қоңыр, ақ) түске боялған жіптермен ұластырмалы текемет өрнегі салынып оралып тоқылған. Ортаңғы бөлігі мен қызыл түсті фонға үлкен төрт шаршы орналасып, оны айналдыра қызыл, сары, көк түсті жіптермен *сыңармүйіз* өрнегі қатарланып салынған.

Шым ши. ҚР MOM қорынан (НВФ 4851/116)

Шаршылардың ортасына *мүйіз* өрнегі бейнеленген. Қолтықшасына *қосмүйіз* өрнегі үшкілдене салынған, онда таулы жердің бейнесі кескінделген. Шиге түсірілген ою-өрнектің қоңыр түстегі астыңғы-үстіңгі жиектері ақ-қара түсте *тарақ* оюымен аяқталған. Шидің ұзына бойының екі шеті алаша тәрізді термеленіп тоқылған. Екі шетінде иірілген жүннен көлденеңінен үш-үш бау тағылған.

Ши тоқу. Шеберлер шиді қарапайым жасалған құрылғымен тоқыған. Оны жергілікті жерлерде *түйебел*, *ши құрғыш* деп те атаған. Құрылғыны бастырма астына немесе шаруашылық заттар қоюға арналған қосалқы киіз үй, сондай-ақ қыстық үй ішіне де құрған [4, 534-535 бб.].

Ши тоқитын құрылғы жасау үшін, биіктігі 1 метр шамасындағы аша басты екі ағашты тоқылатын шидің көлеміне қарай 1-1,5 құлаш аралығында жерге қағады. Екі ашаға көлбеулете жуандығы үш елідей болатын жұмыр сырық салынады. Сырықты халық тілінде *белағаш*, *арқалық* деп те атайды. Сырықтың өн бойының әр тұсынан тоқылатын жіп ары-бері сырғымай, бір ізбен жүгіріп отыру үшін кертіп шығады. Бұдан соң шиді тоқитын иірілген жіпті қос қабаттап ширатып, оны салмақты қылу үшін тас сияқты бірнеше затқа домалақтап төгеді. Тасқа домалақталған жіпті *салма* деп те атайды. Осы салманы ары-бері алма-кезек айқастыру арқылы шалу үшін, сырыққа арасын бір қарыстай етіп тең орта тұсынан көлденеңінен іледі. Осы сырықты бойлай ілінген жіптің ортасына әкеліп бірінші шиді салып, жіптерді алма-кезек ары-бері айқастырып түсіреді. Бұл ши осы желіспен бастан-аяқ тоқылғаннан соң келесісі салынады, сөйтіп ол осылайша ши тоқылып болғанша ретімен жүргізіліп отырады.

Ши тоқу тәсілін арнайы зерттеген Ә.Тәжімұратов, сырықта тоқылған жіптің арасы 10-15 см болып, саны шамамен жиырма-отыз болуы мүмкін дейді. Тоқылған шидің бас-аяғы бірдей тең түсіп әрі жылжып кетпес үшін орайтын шидің *қарақұс* (түп) жағы мен *бас* (шашақ) жағы алма-кезектесіп салынады. Шидің шеттері сөгілмес үшін, екі шетіне қатарынан төрт шиді қабаттап, иірілген жүн жіппен айқастыра байланыстырған жерді *«алақаны»*, ал үш шимен қабатталғанын *шыбын қанат* десе, оның екі шетіндегі байланған жіпті *шибау* дейді [7, 57 б.]. Дайын болған шидің бас-аяғын біркелкі тегістеп қырқып шығады.

Тоқылған шиді сапасына, әсемдігіне және ұзындығына қарай, оның бағасын шебердің өзі белгілеген және оның құны көбіне малмен есептелген. Ел ішіндегі мәліметтерде көлемі үлкен, ұзындығы шамамен бір қанаттай болатын тоқылған ши тұрқы ірілеу келген екі немесе үш қойға бағаланған дейді. Алайда тоқыған ши тапсырыс берушінің ойынан асып түсіп жатса, оның ризашылығына қарай бұйым бағасы өскен.

Сонымен қатар, ши атауына байланысты халық тілінің паремиологиялық қорында *«Шыққан қыз шиден тысқары»*; *«Әйелің жақсы болса, ат үстінен дабыр ет, жаман болса, ши түбінен сыбыр ет»* деген де мақал бар.

Қазақтың ши тоқу өнері күні бүгінге дейін өзінің маңызын жоймаған ұлттық құндылықтарымыздың бірі болып саналады.

Пайдаланылған әдебиет.

1. Добросмыслов А.И. Скотоводство в Тургайской области. Оренбург. Типография П.Н. Жаринова, 1895. – С. 336.
2. Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. СПб., 1897. Т. I, Вып. II. – С. 44.
3. Домрачев П.Ф. Балхаш и Прибалхашье. Алма-Ата: Казахское краеведческое издательство, 1935. – С. 62.
4. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5-том. Ө-Я. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбай. Алматы: Азия Арна, 2014. [1, 706-708 бб., 738-739 бб.; 2, 534-535 бб.]
5. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Қазақстан, 1995. – 111-б.
6. Шойбеков Р.Н. Тоқымашылық өнерінің лексикасы жайында // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. №6, 2006. – 151-153 бб.
7. Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. Алматы: Қазақстан, 1977. – 57 б.

**Искусство плетения казахской традиционной чиевой циновки – *ши*
(на основе фондовых материалов ЦГМ РК)**

Тимур БОЛСЫНБЕК, научный сотрудник центра антропологии и этнологии ЦГМ РК. Алматы. tbolsynbek77@mail.ru

Аннотация

Источниковой базой для данной статьи послужили материалы казахских ученых конца XIX – начала XX вв., а также труды русских исследователей, побывавших в казахской степи. В статье показаны основные «технологические циклы» изготовления данного вида традиционных промыслов казахского народа.

Ключевые слова: степь, чий (ши), всходы травы (шиен), река, чиевая нить (шибау), туйебел (устройство для плетения чий), столб, горизонтальная балка.

**Weaving art of Kazakh traditional reed mat – *shi*
(based of fund materials of the Central State museum of the Republic of
Kazakhstan)**

Timur BOLSYNBEK, Central State museum of the Republic of Kazakhstan Researcher of the Anthropology and Ethnology Center. Almaty. tbolsynbek77@mail.ru

Annotation

As the basis for these article materials of the kazakh scientists of the late 19th - early 20th centuries, as well as the works of Russian researchers who visited the Kazakh steppe are used. Mutually comparing multiple sources, given in the above studies appeared the opportunity to review and examine the economic and consumer relevance of reed in traditional kazakh environment.

Keywords: steppe, reed, shien (shoots of grass), river, tuiebel (device for reed weaving), qazyq (pile), belagash (horizontal pole).